

ПЕТРО КАЛНИШЕВСЬКИЙ В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.: СЕНТЕНЦІАЛЬНІ УЗАГАЛЬНЕННЯ

Подається оцінка постаті останнього кошового отамана Запорозької Січі П.Калнишевського в історичних дослідженнях кінця XVIII – початку XX ст.

Ключові слова: П.Калнишевський, кошовий отаман, Запорозька Січ, козацтво, історичні дослідження.

В умовах сьогодення зацікавленість викликають ті сторінки історії України, які свідчать про боротьбу її народу за волю, утворення суверенної держави. Значний науковий інтерес представляє вивчення ролі особи в історії. Саме до таких значущих постатей належить П.Калнишевський – патріот, державник, невтомний оборонець Запорозької Січі.

Особа останнього кошового отамана Запорозької Січі П.Калнишевського, його життя "як непересічного козацького лідера, так і чудового адміністратора, мудрого дипломата – нерозривно переплелася з долею українського народу і тому уособлює окремий етап національної історії"¹.

Запорозька Січ відіграла важливу роль у історії українського народу. Та дослідники ще й досі не з'ясували цілого ряду питань, пов'язаних із Новою Січчю, постаттю П.Калнишевського. Хоча перші праці з історії українського козацтва та Запорозької Січі, написані представниками російської дворянської історіографії XVIII ст. Г.Міллером та О.Рігельманом, ціленаправлено спотворювали її, фальшували історичний портрет П.Калнишевського. Так, Г.Міллер у своїх "Рассуждениях о запорожцах" і "Краткой выписке о малороссийском народе и запорожцах" (1775) ставився до запорожців з неприхованою ненавистю. Запорожці, за його словами, завжди давали притулок втікачам, приймали їх до козацтва, дозволяли започатковувати на запорозькій землі слободи, займались землеробством і промислами, вони не один раз повставали й брали участь у народних виступах. Це дало підстави Г.Міллеру зробити висновок: існування Запорозької Січі як політичної організації суперечить інтересам держави і тому Січ не повинна залишатися надалі, а запорожці не мають абсолютно ніяких прав на зайняту ними територію.

У своїй праці з історії українського козацтва "Летописное повествование о Малой России и её народе и казаках вообще" (1786) О.Рігельман називає запорожців "разбойничьей шайкой" і скасування та зруйнування Січі вважає давно назрілим і справедливим заходом. У його висновках проступає непримиренна ненависть кріпосника, який прагне під виглядом "об'єктивного" вченого звести наклеп на народні маси та їх героїчну боротьбу проти феодално-кріпосницького гніту і виправдати розправу царизму над запорозьким козацтвом.

Серед представників дворянської історіографії XIX ст. помітне місце посідає праця А.Скальковського "История Новой Сечи", що видавалася в Одесі три рази: у 1840, 1846, 1885 рр. Українською мовою перекладено через 150 років після виходу у світ перших видань². Історик, етнограф і публіцист А.Скальковський одним із перших опрацював архівні матеріали з історії Запорозької Січі. Він, по суті, врятував від повного знищення неоціненні документи, свідчення колишніх запорожців. У його праці значна увага приділена походженню козацтва, формуванню Запорозького війська, подано цікаві подробиці про його склад, управління, військову готовність, судочинство, церковний устрій, громадське й домашнє господарство, торгівлю, звичаї. Книга документована матеріалами про воєнні походи запорожців, їхні взаємини з поляками, турками, татарами. Автором висвітлено важливі події аж до знищення царизмом Січі у червні 1775 р. і долю козацтва після падіння Коша на р. Підпільній.

У книзі детально розкривається участь П.Калнишевського в запорозьких депутаціях до російської столиці, відображені головні події, пов'язані з його перебуванням на посаді кошового, військова діяльність під час російсько-турецької війни 1768 – 1774 рр. У той же час А.Скальковському, який написав свою працю виключно на документах архіву останньої Запорозької Січі та не вивчав архівосховищ центральних урядових установ Росії, приходилося скаржитися на "цілковиту нестачу документів" щодо подальшої долі козацької старшини після ліквідації Січі в червні 1775 р.³ Посилаючись на одну з українських пісень ("Ой полети, та полети, чорная галко, та на Дон рибу їсти!"), А.Скальковський припускав, що "Калнишевський був спершу відправлений на проживання десь на береги Дону"⁴, хоча авторові було добре відомо про початкове ув'язнення кошового отамана в Москві⁵. Тому дивно, чому в останньому виданні "Истории Новой Сечи..." за 1885 р. А.Скальковський не використав новий матеріал стосовно ув'язнення П.Калнишевського, отриманий дослідниками в 60 – 80-ті рр. XIX ст.

Багато десятиліть про останній період життя кошового отамана Запорозької Січі П.Калнишевського нічого не було відомо. З'ясувати місце ув'язнення козацького ватажка вдалося П.С.Єфименку. Він на початку 1860-х рр. перебував на засланні в Архангельській губернії за участь у діяльності таємного Харківсько-Київського товариства. Відвідавши влітку 1862 р. с. Ворзогори, що на узбережжі Білого моря, П.Єфименко почув розповідь місцевого жителя Лукина, який бував у Соловецькому монастирі на богомоллі і бачив кошового отамана. Крім того, П.Єфименко записав розповіді й іншого поморського мешканця про кошового⁶.

Крім того, в архіві Архангельської губернської канцелярії П.Єфименко виявив "Дело о сообщении государственной Военной коллегии конторы об отправке в Соловецкий монастырь кошевого Петра Калнышевского, июня 11 дня 1776 года". Ця справа стала першим документальним підтвердженням перебування останнього кошового отамана Запорозької Січі на Соловках.

П.Єфименко, не маючи можливості особисто потрапити до Соловецького архіпелагу, доручив своїм друзям, членам Російського географічного товариства П.Чубинському та А.Гоздаво-Тишинському віднайти документальні свідчення про козацького отамана в Соловецькому монастирі. П.Чубинський розшукав могилу П.Калнишевського і деякі його речі (Євангеліє і запрестольний хрест), подаровані монастирю з нагоди свого звільнення 1801 р. і занотував текст з надмогильної плити кошового. А.Гоздаво-Тишинський розшукав декілька цінних документів у архіві монастиря, які підтвердили перебування в ув'язненні на Соловках П.Калнишевського.

Цікаві матеріали, які надали друзі П.Єфименку, сприяли написанню ним своєї першої статті про козацького отамана, яка була надрукована 1875 р. у журналі "Русская старина"⁷. Так було повернуто із забуття ім'я славного кошового отамана.

Навесні 1887 р. досліднику козащини Д.І.Яворницькому удалося побувати на Соловецьких островах. Тут, на території монастиря, він розшукав могилу останнього кошового, зібрав унікальні архівні матеріали про П.Калнишевського ("Полугодовая черновая ведомость о монашествующих и содержащихся арестантах" за № 121 та ін.), зустрівся зі старожилами монастиря, записав розповіді літніх ченців. Д.Яворницький з'ясував конкретні місця ув'язнення кошового – Головленківську камеру Архангельської башти та Прядильну башту. Дослідник підтвердив також наявність подарованих отаманом монастирю Євангелія та запрестольного хреста⁸.

Д.Яворницький також точно зафіксував місце могили П.Калнишевського: "... близь алтаря соборного храма Св. Преображения, с южной стороны", між могилами російського публіциста початку XVII ст. А.Паліцина та архімандрита Феодорита⁹. У підсумку, 1887 р., історик опублікував статтю під назвою "Послѣдній кошевой атаманъ Петръ Ивановичъ Калнишевскій"¹⁰. Підводячи підсумки своєї соловецької експедиції, Дмитро Іванович розповів про трагічні роки перебування П.Калнишевського у "кам'яному мішку" на сторінках книг "Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа" (1888)¹¹, "Сборникъ материаловъ для исторіи запорожскихъ казаковъ" (1888)¹², "По следамъ запорожцевъ" (1898)¹³.

Після перших публікацій П.Єфименка та Д.Яворницького про П.Калнишевського з'являються статті у "Киевской старине"¹⁴, де побіжно йдеться про останнього кошового, деякі публікації в інших виданнях, зокрема параграф "Петро Калнишевський" в книзі К.Одовця "Исторія України за часовъ Петра Великого и Катерины II"¹⁵. З останньої ми дізнаємося про деякі віхи життя отамана, його добротинну діяльність.

Окремі відомості про кошового отамана знаходимо в працях В.Антоновича¹⁶. У передмові "Исследование о гайдамачестве" (1876) до видання актів про гайдамаків за 1700 – 1768 рр. згадується П.Калнишевський у контексті висвітлення участі запорозької старшини в руйнації гайдамацького осередку на річці Буг 1761 – 1762 рр.¹⁷. Стаття "Три національні типи народні", яка вперше опублікована українською мовою в галицькій "Правді" (1888 р.), подає інформацію про Межигірську церкву, споруджену П.Калнишевським¹⁸.

Цінною для дослідників є стаття "Родина Калнишевскаго" у "Киевской старине" (1892), опублікована під криптонімом Ф.Н.¹⁹, авторства краєзнавця Ф.Ніколайчика. Він встановив одне із ймовірних місць народження П.Калнишевського – с. Пустовійтівка, що поблизу Ромен на Посуллі. В листі до Д.Яворницького 1894 р. він писав: "А у нас есть и церковь постройки Калнишевскаго, родина которого всего в 8 – 10 верстах от Ромна. Два года тому назад я документально установил этот факт"²⁰.

Ф.Ніколайчик у зазначеній статті висвітлив питання будівництва кошовим отаманом церкви Різдва Пресвятої Богородиці в Лохвиці, Покровської церкви в Ромнах і Троїцької церкви в Пустовійтівці. Краєзнавець описав хід будівництва, витрати по побудові церков, подав опис внутрішнього оздоблення, іконостасів, Євангелія, подарованого 1762 р. церкві рідного села.

Підкреслимо, що звістка про місце народження П.Калнишевського, обнародована Ф.Ніколайчиком, набула статусу історичного факту після зазначення її Д.Яворницьким в "Історії запорозьких козаків"²¹.

До наших днів дійшов окремий відбиток тексту реферату, прочитаного В.Бідновим на засіданні Катеринославської губернської архівної комісії, датованого 30 листопадом 1903 р.²² З нього дізнаємося про перебування П.Калнишевського на посаді військового осавула, військового судді, участь у першій та другій депутаціях до С.-Петербургу, обрання 1762 р., 1765 р. і до знищення Запорозької Січі кошовим отаманом, ув'язнення в Соловецькому монастирі.

В.Падалкою описано Покровський храм у Ромнах, як особливий зразок дерев'яної церковної архітектури XVIII ст., споруджений П.Калнишевським²³. Подаються матеріали про його перевезення до м. Полтави 1908 р., ілюстрації зовнішнього й внутрішнього виглядів церкви. Декілька сторінок видання присвячено біографії П. Калнишевського, де дізнаємося про місце його народження, роки перебування на різних посадах на Січі, участь у російсько-турецькій війні 1769 – 1770 рр. та ін.

Журнал "Зодчій" у 1908 р. опублікував ґрунтовний матеріал М.Макаренка²⁴ про побудову П.Калнишевським Покровської церкви в Ромнах 1761 р. У статті розповідається про місце розташування церковної споруди, її параметри, зовнішнє оздоблення.

Останні роки життя П.Калнишевського висвітлив дослідник історії Соловецької в'язниці М.Колчин²⁵. Він, посилаючись на монастирські архіви та перекази, вказав на перебування кошового в одному з казематів Соловецького кремля.

У працях видатного історика України М.Грушевського знаходимо сюжети про військове мистецтво останнього кошового отамана Запорозької Січі, його дипломатичний хист²⁶. Окрім того, зазначається, що П.Калнишевський був "талановитим адміністратором"²⁷, "всякими способами стримував запорожців від яких-небудь зачіпок з російськими властями, дбав про заселення запорозьких земель оселою хліборобською людністю, завів всяке хазяйство, осадив багато селян-хліборобів. В запорозьких степах з'явилися великі слободи запорозькі, церкви не тільки в самій Січі, а й по ріжних оселях"²⁸.

У книзі О.Єфименко "История украинского народа" (1906) йде мова про П.Калнишевського як про "видатну особистість, яка вмiло керувала важкою справою запорізького самоуправління"²⁹ описується знищення військовим корпусом П.Текелія Запорозької Січі³⁰ та ув'язнення кошового в Соловецькому монастирі³¹.

М.Аркас в "Історії України-Русі" (1908) – першому виданні українською мовою узагальнюючої праці з історії України, окремий розділ присвячує останнім рокам існування Запорозької Січі, її знищенню московськими військами, співвідношенню сил двох сторін на 4 липня 1775 р., діям кошового отамана П.Калнишевського, долі козацької старшини, заслання кошового у Соловецький (на Білому морі) монастир³².

Отже, аналіз стану вивчення постаті кошового отамана Запорозької Січі П.Калнишевського в кінці XVIII – на початку ХХ ст. засвідчив нерівномірне зацікавлення цією проблематикою і

неоднозначне ставлення до неї. Потрібно віддати належне тому, що саме історичні розвідки зазначеного періоду і публікації документів, спогадів заклали основу для подальшого формування напрямку об'єктивних досліджень з історії Нової Січі та безпосередньо діяльності П.Калнишевського. Однак, зазначимо, що вже в той час з'явилися і перші псевдодослідження, що висвітлювали цю проблематику з позиції офіційного ставлення Російської імперії до Запорозької Січі.

- ¹ Шовкун Ю.І. Політико-адміністративна, господарська, благодійна та військова діяльність П.Калнишевського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / Пер.-Хм. держ. педаг. ун-т ім. Г.Сковороди. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – 20 с.
- ² Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорізького (Передмова та коментарі Г.К.Швидько). – Дніпропетровськ, 1994. – 678 с.
- ³ Там само. – С. 563.
- ⁴ Там само.
- ⁵ Там само.
- ⁶ Ефименко П. Ссылные малороссияне въ Архангельской губернии 1708 – 1802 г. // Киевская старина. – 1882. – Т. III. Сентябрь. – С. 391 – 412.
- ⁷ Ефименко П. Калнишевский послѣдній кошевой Запорожской Сѣчи 1691 – 1803 // Русская старина. – 1875. – Кн. XIV. – С. 405 – 420.
- ⁸ Эварницкій Д.И. Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа. – СПб., 1888. – Ч. II. – С. 386.
- ⁹ Там само. – С. 390.
- ¹⁰ Эварницкій Д.И. Послѣдній кошевой атаманъ Петръ Ивановичъ Калнишевский. – Новочеркасскъ, 1887. – 16 с.
- ¹¹ Эварницкій Д.И. Запорожье въ остаткахъ старины и преданіяхъ народа. – СПб., 1888. – Ч. II. – 472 с.
- ¹² Эварницкій Д.И. Сборникъ материаловъ для исторіи запорожскихъ казаковъ. – СПб., 1888. – 284 с.
- ¹³ Эварницкій Д.И. По следамъ запорожцев. – СПб., 1898. – 238 с.
- ¹⁴ Запорожье в конце XVIII века (Современная записка, сделанная накануне взятия Сечи) // Киевская старина. – 1889. – Т. XXVII (4). – С. 628 – 637; Ходатайство Потемкина о замѣнѣ запорожской старшины смертной казни заточеніемъ въ монастырь // Киевская старина. – 1887. – Т. XIX. Сентябрь. – С. 191 – 193.
- ¹⁵ Одовецъ К. Історія України за часовъ Петра Великого и Катерины. – Львовъ, 1886. – Ч. II. Петро Кальнишевский. – С. 16 – 33.
- ¹⁶ Антонович В.Б. Исследование о гайдамачестве // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О.Тодійчук, В.Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В.Ульяновського. – К., 1995. – С. 372 – 456; Антонович В.Б. Три національні типи народні // Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О.Тодійчук, В.Ульяновський. Вст. ст. та коментарі В.Ульяновського. – К., 1995. – С. 90 – 101.
- ¹⁷ Антонович В.Б. Исследование о гайдамачестве. – С. 436.
- ¹⁸ Антонович В.Б. Три національні типи народні. – С. 98.
- ¹⁹ Ф.Н. Родина Калнишевскаго // Киевская старина. – 1892. – Май. – Т. XXVII. – С. 249 – 277.
- ²⁰ Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького / Упоряд. С.В.Абросимова та ін. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 374.
- ²¹ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – К., 1990. – Т. 1. – С. 260.
- ²² Багнюк А. Двісті років без гетьмана. Два століття тому на Соловках було замордовано Петра Калнишевського // Україна молода. – 2003. – 16 жовт.
- ²³ Падалка Л. О старинномъ Покровскомъ храмѣ козацкой поры и его строитель, кошевомъ низового запорожскаго войска, Петръ Калнышѣ. – Полтава, 1908. – 36 с.
- ²⁴ Макаренко Н. Памятникъ Украинского искусства XVIII века // Зодчій. Журналь архитектурный и художественно-технический. Органъ Императорского Спб. Общества архитекторовъ. – 1908. – № 24. – С. 211 – 215; Макаренко Н. Памятникъ Украинского искусства XVIII века // Зодчій. Журналь архитектурный и художественно-технический. Органъ Императорского Спб. Общества архитекторовъ. – 1908. – № 25. – С. 220 – 222.

²⁵ Колчин М.А. Ссылные и заточенные в остроге Соловецкого монастыря // Русская старина. – 1887. – Кн. X. – С. 45 – 69; Колчин М. Ссылные и заточенные в острог Соловецкого монастыря в XVI – XIX вв. Исторический очерк. – М., 1908. – 164 с.

²⁶ Грушевский М.С. Очерк истории украинского народа / Сост. и ист.-биограф. очерк Ф.П.Шевченко, В.А.Смолия. – К., 1991. – 400 с.; Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / АН України, Ін-т укр. археогр., Ін-т історії України. Вступна стаття В.А.Смолія, П.С.Соханя. – К., 1992. – 733 с.

²⁷ Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / Сост. и ист.-биограф. очерк Ф.П.Шевченко, В.А.Смолия. – С. 268.

²⁸ Грушевський М.С. Ілюстрована історія України / АН України, Ін-т укр. археогр., Ін-т історії України. Вступна стаття В.А.Смолія, П.С.Соханя. – С. 425 – 426.

²⁹ Ефименко А.Я. История украинского народа / Сост. и авт. ист.-биограф. очерка В.А.Смолий. – К., 1990. – С. 345.

³⁰ Там само. – С. 346.

³¹ Там само. – С. 473.

³² Аркас М. Історія України-Русі (Вступне слово і комент. В.Г.Сарбея). Факс. вид. – К., 1990. – 456 с.

Дается оценка личности последнего кошевого атамана Запорожской Сечи П.Калнышевского в исторических исследованиях конца XVIII – начала XX вв.

Ключевые слова: П.Калнышевский, кошевой атаман, Запорожская Сечь, казачество, исторические исследования.

There is given the estimation of the figure of a last ataman of Zaporoz'ka Sich P.Kalnyshevskiy in historical researches at the end of 18th – the beginning of 20th century.

Keywords: P.Kalnyshevskiy, ataman, Zaporoz'ka Sich, the cossacks, historical researches.